

© 2003 р. **В. І. Тимошенко**

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, м. Київ

ДЕРЖАВА І ПРАВО В НЕОКАНТІАНСТВІ

Вчення про державу і право перебувають у нерозривному зв'язку з філософськими та світоглядними позиціями відповідної епохи. Відбувається це тому, що в теорії держави і права виділяються такі проблеми, розв'язання яких потребує безпосереднього використання ряду філософських положень і висновків. Саме такими є питання про сутність держави і права, про визначення їх понять. Філософські вчення є для теорії держави і права загальнометодологічною основою. Загальнофілософські методологічні установки конкретизуються залежно від предмета дослідження; предмет і метод виявляються взаємопов'язаними.

Предметно-методологічний зв'язок теорії держави і права з філософією являє собою одну з важливих закономірностей розвитку політико-правових знань. Тому поява принципово нових учень про державу і право пов'язана з кардинальними змінами, що відбуваються у сфері філософських і світоглядних позицій. Наприклад, у період ранніх буржуазних революцій XVII–XVIII ст. на зміну релігійно-схоластичному світогляду Середніх віків прийшла філософія раціоналізму, а разом з нею теорія природного права, що була розроблена на основі методологічних установок раціоналізму. Сама ідея про природне право, як про щось необхідне, з'явилась задовго до природно-правової школи. Однак остання теоретично інтерпретувала цю ідею на основі філософії раціоналізму, її методології та світосприйняття.

В другій половині XIX ст. в Німеччині виникло неокантіанство (нео від грец. νέος – новий), яке в останній третині століття набуло поширення в усій Європі. Головними представниками неокантіанської політико-правової філософії вважаються Г. Коген, Р. Штамлер, О. Лібман, Ф. Ланге, Г. Радбрук (Німеччина), Ш. Ренув'є, П. Жане, О. Ален (Франція), К. Кантоні (Італія), П.Б. Струве, С. Булгаков, М.О. Бердяєв (Росія). Цей ідеалістичний філософський напрям відтворював і розвивав трансцендентальну філософію І. Канта, ігноруючи при цьому її матеріалістичні та діалектичні елементи. Неокантіанці намагались подолати дуалізм філософії І. Канта, його хитання між матеріалізмом та ідеалізмом. Згідно з неокантіанською філософією, об'єкт пізнання – це не “річ у собі”, а “категоріально мислиме буття”. Предмет пізнання “конс-

трується” людським мисленням. Він тотожний поняттю про предмет, а власне буття є сукупністю чисто понятійних відносин. Свідомість виявляється первинною стосовно буття.

Найбільш повне вираження неокантіанство знайшло в двох німецьких філософських школах: марбурзькій і фрейбурзькій, або баденській. Перша школа особливого значення надавала ідеалістичній інтерпретації наукових понять і філософських категорій, тлумачила їх як логічні конструкції. В центрі уваги другої – обґрунтування протиставлення природничих і суспільних наук на основі кантівського вчення про практичний і теоретичний розум і спробу довести неможливість наукового пізнання соціальних явищ, доступних начебто лише аксіологічно-нормативному і телеологічному дослідженню.

Неокантіанці протиставляли науки про природу наукам про дух і культуру. Людська свідомість впорядковує і конструює природні явища за допомогою розумової форми причинності (каузальності). Природа постає як сукупність причин і наслідків. Суспільство, людські вчинки, культура – це реалізація людської волі, що охоплюється категорією “мета”. В результаті суспільство являє собою сукупність цілей і засобів. Отже, науки про природу оперують за допомогою закону причинності, а науки про дух – за допомогою закону доцільності. На соціальні явища, в т.ч. політику, державу і право, згідно з цією теорією, не поширюється закон причинності, вони охоплюються категорією мети, як апріорного властивістю людської свідомості і волі.

Так, відомий представник марбурзької школи неокантіанства, теоретик і філософ права, професор цивільного права в Галлі Рудольф Штамлер (1856–1938) орієнтувався на закономірності соціальної мети. Спільна діяльність людей має дві сторони: соціальне господарство – як матерія, і право – як форма соціального життя. Оскільки зміст форми полягає у свідомому регулюванні поведінки людей, головним у формально юридичному вивченні права має стати поняття мети, а не причини. Соціальне явище закономірне, якщо в ньому має місце вибір засобів для якоїсь мети.

Відповідно до кантівських положень про співвідношення належного та існуючого, формального і фактичного, він відстоював логічний примат пра-

ва над іншими соціальними реаліями і підкреслював, що закономірність соціального життя людей є закономірністю юридичної форми його. Під закономірностями і метою соціального життя і суспільного розвитку Р. Штамлер розумів апріорні ідеї розуму, в т.ч. і апріорні форми права і правової повинності. Отже, надавши юридичному формалізму характеру формалізму гносеологічного і методологічного, Р. Штамлер юридизував вчення про суспільство, господарство, державу, довів до крайнощів основне кредо юридичного світогляду – підхід до права як першооснови соціальних явищ [3, с. 32, 33]. Визнаючи наявність у правових інститутах певного змісту, що йде від суспільства, він стверджував, що фундамент держави не в сукупності виробничих відносин, економічному базисі суспільства, а в праві. Право виступає передумовою держави.

На межі XIX–XX ст. Р.Штамлер одним із перших виступив за відродження природного права та ідеалістичної філософії права. Однак на відміну від школи природного права XVII–XVIII ст., природне право за Р.Штамлером, не існує у вигляді особливого, ідеального правопорядку поряд з правом позитивним. Ідеальне, абсолютне право неможливе. Право завжди було і є недосконалим, а тому мінливим. Але в межах цього недосконалого права виділяється правильне право, тобто таке, що орієнтується на справедливість, на ідею права, на соціальний ідеал як свою кінцеву мету. Це право і є "природним правом з мінливим змістом". Воно являє собою не якесь конкретне право, а лише єдиний формальний метод судження про право. У вченні Р. Штамлера концепція "природного права з мінливим змістом" означала, що саме право і його зміни визначають розвиток суспільства, а не навпаки [5, с. 567, 568].

Інший теоретик марбузької школи неокантіанства, видатний німецький філософ другої половини XIX ст. Герман Коген стверджував, що значення держави полягає не в її актуальній дійсності, а в її достоїнстві, як керівного етичного принципу самосвідомості. Створюється враження, що Г. Коген повторює Г.В.Ф. Гегеля з його визнанням за державою значення моральної субстанції, в якій вихується особистість.

У Г. Когена, як і у Г.В.Ф. Гегеля, особа лише в державі і завдяки державі може досягти істинної людської самосвідомості. Однак Г. Ко-ген не лише не поділяє погляди Г.В.Ф. Гегеля на державу, як на дійсність моральної ідеї, але навіть вважає такий підхід помилковим. На противагу Г.В.Ф. Гегелю, у книзі "Етика чистої волі" він доводить, що дійсність моральності треба шукати в тій меті, яка по-

ставлена моральним діям, – а саме в тому, щоб бути безконечними. Цю безконечність ми бачимо, на думку Г. Когена, в людстві, в якому полягає вище вираження самосвідомості моральної особистості. Підпорядковуючи державу ідеї людства, Г. Коген разом з тим пояснює, що держава, як етичний принцип, є втіленням справедливості, яка своєю єдиною метою має моральну самосвідомість [6, с. 658, 659].

Г. Коген вводить у свою конструкцію навіть ідею Бога, чим намагається довести, що, незважаючи на всі пошуки шляхів права і держави, людству все ж таки забезпечено вічне просування до добра. Ідея держави тут поєднується з іншими ідеями і підпорядковується їм, а керівне моральне значення держави обмежується її зв'язком з іншими принципами.

Більш послідовним прихильником етичного нормативізму виявився французький учений Поль Жане, який стверджував, що політика і практично і теоретично передбачає моральність. Держава не може за допомогою примусу насаджувати добродійність, але й обійтись без неї вона теж не може. В основі будь-якої істинної політики повинна бути закладена моральна ідея. Зв'язком між політикою і мораллю слугує ідея права. Завдання політики – не примушувати до добродійності, але сприяти праву. Держава тримається добродійністю, але добродійність не є її метою. Громадяни мусять бути добродійними, а держава – справедливою. А для того, щоб у державі існувала справедливість, необхідно, щоб громадяни користувались усіма належними їм правами, причому користувались так, щоб не завдати шкоди іншим громадянам і самій державі. Тут, на думку П. Жане, право і добродійність об'єднуються, в результаті встановлюється порядок і спокій, моральність і політика відокремлюються, не суперечачи одне одному, і знову об'єднуються, не змішуючись при цьому [2, с. XVII].

П. Жане розумів, що діяльність держави не вичерпується такими завданнями. Держава може розглядатися і як представник приватних інтересів своїх громадян. Однак ця сторона діяльності не є, подібно до вищевказаної, істотною для самого поняття про державу.

Ідеї П. Жане знайшли підтримку і подальший розвиток у представників етичного нормативізму в російській і українській політико-правовій думці, перш за все у П.І. Новгородцева та Б.О. Кістяковського.

Б.О. Кістяківський, Є.В. Спекторський застерігали проти розчиненості теорії права у філософії права, критикуючи відповідні концепції німецьких філософів Р. Штамлера та Г. Когена. На їх думку,

німецькі науковці відходять від пізнання сутності права, як воно існує у емпіричній дійсності, та розглядають його лише у деонтологічному ряду, тобто право як належне. Таке розуміння призводить до поглинання юриспруденції філософією права, в перетворення юриспруденції в частину філософії. Але філософія покликана забезпечувати синтез різних гуманітарних наук про право, об'єднувати їх у цілісну систему, проте це не означає злиття науки про право з соціальною філософією та філософією права. Проблема пізнання сутності права не повинна розчинюватися у проблемі пізнання сутності оформлення відносин правом [1, с. 28-29; 4, с. 384-387, 423].

З другого боку, загальна теорія права не може замінити філософію права, оскільки її зміст вужче, ніж зміст філософії права. Загальній теорії права притаманний метод позитивної юриспруденції, який обмежується емпіричними спостереженнями. Теорія права не прагне до виходу за межі юриспруденції, не підіймається до рівня широких світоглядних, етичних чи філософсько-культурних узагальнень. Філософія права, навпаки, свідомо та цілеспрямовано включає правові питання у позаюридичний контекст таких універсальних проблем, як призначення людини, природа свободи та обов'язку, сутність права, його глибинні цінності, джерела тощо. Отже, окремі питання теорії права виявляються у новому для них контексті філософсько-етичних критеріїв [4, с. 29; 7, с. 423].

У середині ХХ ст. відчутний поштовх активізації природно-правових і філософсько-правових досліджень дала книга Г. Радбруха "Законне неправо і надзаконне право" (1946). Розмежування права і закону він проводив з раціоналістично-філософських позицій: для нього право – це не природне право, а саме ідея права. "Природу речей", "надзаконне право" він розглядав не як змістовне вираження природного права, а як чисто

мислиму юридичну форму. Такої позиції дотримувались деякі інші представники неокантіанської філософії права, наприклад, К. Кюль, Й. Лоб, А. Оллеро, О. Хеффе, Е. Цахер та ін. Можна сказати, що ідея права, соціальний ідеал неокантіанців, як і категоричний імператив Канта, позбавлені історичної конкретності і змістовності і не є якимось дійсним станом емпіричного права. Неокантіанці часто порівнювали соціальний ідеал з провідною зорею, з недосяжною метою, до якої належить прагнути, але яку ніколи не можна досягти.

Концепція соціального ідеалу послужила теоретичною конструкцією для виправдання соціал-реформізму. Західноєвропейські соціал-демократи, особливо з кінця 60-х років, звертаються до вчення неокантіанців, на основі якого конструюють програму демократичного й етичного соціалізму.

Список літератури

1. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упорядники: В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. редактори В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. – К., 2002.
2. Жанэ П. История государственной науки в связи с нравственной философией / Пер. с франц. – 2-е изд. – СПб., 1878.
3. История политических и правовых учений. XIX в. / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. – М., 1993.
4. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916.
5. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997.
6. Новгородцев П. Русский последователь Германа Когена. – М., 1908.
7. Спекторский Е.В. Теория солидарности. Доклад, прочитанный 14 декабря 1915 года в г. Саратове на специальном заседании Киевского и Саратовского юридических обществ // Юридический вестник. – 1916. – Кн. XII (1).

В. И. Тимошенко

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО В НЕОКАНТЕАНСТВЕ

Данная статья представляет собой философско-правовую оценку такого идеалистического направления как неокантеанство. На примере важнейших характеристик государства и права дается анализ взглядов следующих представителей марбургской и фрайбургской (баденской) школы – Рудольфа Штамлера, Германа Когена, Поля Жане и других.

V. I. Tymoshenko

STATE AND LAW IN NEO-KANTIAN PHILOSOPHY

The article presents a general characteristic of the idealistic trend known as Neo Kantian Philosophy which is established as the analysis of viewpoints of the representatives of Marburg and Freiburg (Baden) school – Rudolf Stamler, Herman Kohen, Paul Janais and others.